

ОСНОВНИ МОТИВИ В СЦЕНИТЕ ПО ЦИЛИНДРИЧНИТЕ ПЕЧАТ И ОТ ПЕРИОДА УРУК В МЕСОПОТАМИЯ

Йоанна Дюлгерска¹

THE MAIN MOTIVES ON SCENES OF MESOPOTAMIAN URUK CYLINDER SEALS

Yoanna Dyulgerska

Abstract: The present paper includes summary and interpretation of the main motives on the scenes of Mesopotamian Uruk cylinder seals, adding also some new observations. The Late Uruk époque is dated in 34rd – 30th centuries BC and is known as a period of the urban revolution. The center of this revolution is the city of Uruk in Lower Mesopotamia. The so-called “Uruk Culture” (according to the archaeological terminology) is part of the civilization of Ancient Sumer and represents the spirit of this civilization and its bearers. Then, side by side with the creation of the reliefs in miniature was created one of the first writings – the cuneiform. Both inventions contributed to the development of the civilization in the Ancient Near East and were used together for more than thirty centuries after.

A review of the main motives engraved on the monuments is the basic aim of this study. The so called “Priest-king” is important figure in several motives and is accepted as a sign for a presence of hierarchy. The scenes with boats may be connected with some rituals. The scenes with rows of animals may have been used by certain department of administration. By studying the scenes on cylinder seals we can make some **conclusion** about the beliefs of the ancient inhabitants and their daily life. In some cases we can make a link between the connections of Sumer and Egypt where same motives on scenes of some local artifacts can be found in contemporary monuments.

Keywords: *Sumer, Uruk, cylinder seal, priest-king, Egypt.*

¹ Йоанна Бисерова Дюлгерска – магистър в специалност „Античност и Средновековие“ в Софийски университет „Св. Климент Охридски“, e-mail: diulgerska@abv.bg

През втората половина на IV хил.пр.Хр. в Южна Месопотамия обществото вече имало развито сложно административно устройство, необходимо за управлението на каналите и иригационните съоръжения, чрез които земеделието процъфтявало². Възникналата тогава клинописна писменост задоволявала нуждите на администрацията, а наред с нея за това служели и цилиндричните печати³. Между писмеността и релефите е имало особена връзка и сред най-ранните открити клинописни таблички се срещат и такива, върху които е оставен отпечатък от цилиндър, като подпис или маркер⁴. Това не е изненадващо, тъй като най-ранните писмени знаци – пиктограмите – са били почерпани от инструментариума на символите в изкуството.

Печатът е бил скъп предмет и не всеки е можел да си позволи да притежава такъв, а създаващият го майстор, наречен от шумерите *бургул* (*burgul*), е бил високо ценен и уважаван представител на обществото. Магическото значение на различните видове камъни е допринасяло за избора на материал за създаването на печат. Повечето от разглежданите паметници през периода са изработени от меки, варовикови камъни, добивани от близки находища, и са сравнително големи – със средна височина ок. 6 см. По-късно, но отново през периода, започват да се използват по-твърди камъни като лазурита⁵. Този синьо-златист камък бил добиван в Бадакшан, Афганистан, и използването му от шумерите свидетелства за ранни търговски пътища и контакти с Изтока. Характерно за техниката на обработка, приложена върху артефактите от епохата, е дълбокото гравирание, чрез което ли-

² Изчерпателни проучвания върху политическата и обществената история на Месопотамия през разглеждания период виж у Edwards 1971, 74–81; Nissen 1988, 65–129; Liverani 2014, 61–81.

³ За публикации на български автори на тема глиптика в Двуречието, а и в древна Тракия, вж. Мукарзел 2018, 2016, 2012; Тархан 2016, отнасящи се за I хил.пр.Хр. и Дюлгерска 2018 (за III хил.пр.Хр.).

⁴ За пример на клинописна табличка с отпечатък вж. в Метрополитън музей на изкуствата, Ню Йорк, артефакт с музеен номер MMA 1988.433.1 или последвай линка: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/329081>, към дата 27.01.2019 г.

⁵ Повече информация за използваните камъни през периода вж. у Moorey 1994, 74–75.

ниите на релефите са силно изразени⁶. Често печатите били перфорирани с цел поставяне на наниз и окачване. Някои от артефактите завършват с фигура на животно (виж фиг. 1. и фиг. 3.).

Основните мотиви в сцените на печатите през периода могат да бъдат разделени в няколко категории с оглед на това, че един или няколко главни елемента, обединени с други по-малки, съставят еднакъв тип сцени, различаващ се в своя сюжет от сцените на други паметници, които от своя страна оформят различен мотив. Според Марк Брандс всеки от тях е служил за определен ресор на администрацията⁷. Идеите му за тези съпоставки са интересни, но до голяма степен остават в сферата на предположенията, тъй като археологическият контекст на повечето налични паметници е неясен⁸.

Едни от най-впечатляващите сцени представят т.нар. „цар жрец“. Те са изключително детайлни и имат разказвателна образност. Царят-жрец е изобразяван в профил с брада, с прическа кок под шапка/лента (превръзка за глава), облечен е с пола с диагонални напречни шрихи. Представян е в различни роли, които отговарят и на двете функции в наименованието му. Той се среща в различни сцени – ритуални, ловни, с борба и затворници, а също и в мотиви с животни, които храни (виж фиг. 1.)⁹. Предполага се, че този тип цилиндри са използвани за запечатване на храмовите складове, но трябва да се отбележи, че откритите отпечатыци с царя жрец са рядкост и не са сред най-често срещаните по таблиците.

Различно е положението при другите видове печати от периода, от които са налични повече отпечатыци и по-малко печати¹⁰. Царят жрец е често срещан мотив и в сцените на други паметници от Месопотамия¹¹.

⁶ За цилиндричния печат като паметник, техника на изработка, функции и магическо значение на камъните вж. Дюлгерска 2018, 482–485. За техника на гравирание през периода вж. Porada 1948 A, 2.

⁷ Collon 1987, 15.

⁸ Две карти с посочени градове и местности, в които са открити цилиндрични печати (от всички епохи), могат да се видят в Collon 1987, 11.

⁹ За още изображения на царя жрец, хранещ животни вж. цилиндричен печат у Британския музей с музеен № 116722.

¹⁰ Collon 1987, 15.

¹¹ Т.нар. *Blau monument*, съхраняван в Британския музей с музеен номер BM 86261 и BM 86260, представлява всъщност два артефакта, смятани

Фиг. 1. Цилиндричен печат, Държавен музей Берлин, музеен номер VA 10537

Фиг. 1. представя царя жрец в центъра на образното поле на цилиндричен печат от мрамор, съхраняван в Държавния музей в Берлин с музеен номер VA 10537¹². В двете си ръце той държи растения, с които храни животни. В двата края на сцената са изобразени тръстикови снопове, а между тях – малко животно над два предмета. Сноповете представляват клинописната идеограма на шумерската богиня на плодородието, любовта и войната Инанна¹³.

Фиг. 2. Цилиндричен печат от варовик, Британски музей, номер BM 116721 © The Trustees of the British Museum

за комплект, чиято функция е неизвестна. Предполага се, че става въпрос за вид поземлен договор. В сцените и на двата паметника е гравирани царят жрец, придружен от други човешки фигури, пресъздаващи различни сюжети. Линк към паметника: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=322780001&objectid=368282, към дата 25.01.2019 г.

¹² Повече информация за посочените в настоящата работа цилиндрични печати виж в таблица № 1.

¹³ За повече информация относно символа вж. Hall 1996, 156.

Сцената на цилиндър (фиг. 2.), съхраняван днес в Британския музей с музеен номер VM 116721, представя изображение на царя жрец, държащ предмет, който наподобява клас пшеница или факла. Той е насочен надясно към два предмета, приличащи на саркофази или порта. Вдясно на образното поле е гравирана поклонничка, до която е гравиран символът на Инанна.

Брандс посочва сцените с лодки като отделен мотив, който според него е бил използван от отдел на администрацията, занимаващ се с риболов и напояване. В религиозните представи на шумерите лодката е била средството, с което слънчевият и лунният бог се придвижвали по небосклона. Това е разказано в по-късни текстове, в които се описват ритуални шествия с лодки и пренасяне на божествени статуи с тях, но трябва да се отбележи, че това е и основното предпочитано в Двуречието превозно средство въобще¹⁴. През III хил.пр.Хр. в сцените на паметниците започват да се изобразяват божества в лодки, отличителната божествена черта, на които е рогатата корона. При царя-жрец тя липсва, но и той е изобразяван в сцени с лодка (виж фиг. 3.).

Фиг. 3. Цилиндричен печат от лазурит, Държавен музей, Берлин, музеен номер VA 11040

Сцената от печат (фиг. 3.), съхраняван в Държавния музей в Берлин с музеен номер VA 11040 е пример за мотив с лодка, която заема изцяло образното поле. В десния и в левия край на

¹⁴ За пример на текст (от старовавилонския период – нач. на II хил. пр.Хр.), описващ пътуващо в лодка божество, виж Leick 1991, 63–66, където е разказан митът за Потопа, след който слънчевият бог Уту (Шамаш) се явява в своята лодка пред единствения оцелял след катаклизъма човек – Зиусудра.

плавателното средство са гравирани поклонници, първият, от който държи предмет, наподобяващ гребло. Между тях се намира фигурата на царя жрец, който е изобразен със скръстени пред гърдите си ръце, с които изглежда държи нещо, а от двете му страни са гравирани изображения на храм/маса и бик. Върху животното е изобразена стъпаловидна структура, която би могла да представлява платформа за поставяне на статуя. От двата края на предмета са изобразени тръстикови снопове¹⁵.

Фиг. 4. Цилиндричен печат от бял камък, Британски музей, музеен номер BM 131440, © The Trustees of the British Museum

Сцената на печат BM 131440 (фиг. 4.), съхраняван в Британския музей, е ловна и представя царя жрец, който стреля с лък към бикове. Вдясно на него е изобразен поклонник, който му поднася стрели. Между тях е гравирани тръстиков сноп. Разликата в големината на човешките фигури, в облеклото и в действията им е пример за мотив, представящ наличието на йерархия

¹⁵ Друг цилиндричен печат със сцена, представяща царя жрец в лодка се съхранява в Британския музей с музеен номер BM 141632. Освен царя жрец в лодката са гравирани още две човешки фигури. Едната се намира вдясно на него, а другата – вляво, седнала е и изглежда, че свири на музикален инструмент. Между тях е представен бик, а върху гърба му е изобразена платформа/олтар. Линк към паметника: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetId=1565239001&objectId=1447477&partId=1, към дата 25.01.2019 г.

в обществото. Освен това тук е представено най-ранното изображение на лък в света, което ни посочва, че в тези ранни времена оръжието вече е било използвано¹⁶.

Налична е аналогия между миниатюрните релефи и артефакт, открит в друга процъфтяваща цивилизация по същото време – Египет¹⁷. Става въпрос за изработената от зъб на хипопотам дръжка на нож (виж фиг. 5.), чиито релефи представят царя жрец между два лъва, под които са изобразени животни и ловец, а от другата страна на артефакта релефите представят в няколко регистъра сцени с борба и лодка.

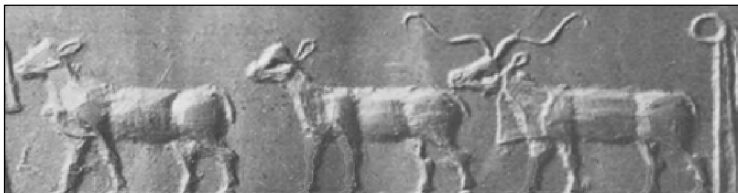
Фиг. 5. Дръжка на нож от зъб на хипопотам, Лувър, музеен номер E 11517, Линк към снимките:

https://en.wikipedia.org/wiki/Gebel_el-Arak_Knife, към дата 15.01.2019

¹⁶ За пример на друга сцена на цилиндричен печат, открит в Суза, представлява царя жрец, стрелящ с лък към врагове пред храм, вж. О. Harper, Aruz, Tallon 1992, 52, fig. 28. За автентичен отпечатък на същата сцена вж. артефакт с музеен номер Sb 2125 в Лувъра или последвай линка: <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/fragments-jar-seal-stamp-cylinder-seal-showing-priest-king-fighting-his-enemies>, към дата 26.01.2019 г.

¹⁷ Повече информация за посочените в настоящата работа аналогични артефакти виж. в таблица № 2.

Друг мотив по сцените на печатите от епохата представя редици от животни и е вероятно те да са ползвани в отдела на администрацията, който се е занимавал със селското стопанство (виж фиг. 6.)¹⁸.

Фиг. 6. Цилиндричен печат от бял халцедон, Държавен музей, Берлин, музеен номер VA 11043, Collon 1987, *First Impressions*, 12, № 7

Някои детайли, изобразяващи митични същества и зверове, не могат да бъдат лесно класифицирани. Цилиндър, съхраняван в Лувъра, с музеен номер BNB 1167 представя мотив с хибридно същество, наречено от изследователите *серпопард* (виж фиг. 7.). Мотивът от този печат, открит в Урук през едноименния период, има аналогия с изображение на серпопард, изобразен върху известната египетска „Палитра на Нармер“, датирана отново от края на IV хил. пр.Хр. (виж фиг. 8.).

Фиг. 7. Цилиндричен печат от зелен камък, Лувър, музеен номер MNB 1167

¹⁸ За периода са характерни култови съдове с релефни изображения, сред които и редове от животни. Пример за такъв откриваме в Британския музей с музеен номер VA 116705, където върху варовиков съд са гравирани в позитив овца, кози и атакувано от лъв говедо. Линк към паметника: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=368496&partId=1&from=bc&fromDate=3500&to=bc&toDate=3000&page=3, към дата 25.01.2019 г.

Фиг. 8. *Палитра на Нармер, Египетски музей Кайро, музейен номер CG 14716*

Фиг. 9. представя цилиндричен печат, в сцената на който е гравирани детайл, представляващ фигура с едно око. От хилядолетната история на Месопотамия до нас са достигнали само още два други примера за този мотив. Единият откриваме върху цилиндър от раннодинастическата епоха в Двуречието, а другият – в много по-късната релефна плоча от Хафадж¹⁹. Като аналогия на образа несъмнено може да съпоставим много по-късната митична древногръцка фигура на едноокия циклоп. От това сравнение мотивът в шумерските паметници е наречен по същия начин – циклоп.

Фиг. 9. *Porada 1948 B, Pl II, № 4a,*

¹⁹ За изображение на печата с мотив *циклоп* от ранно династическата епоха вж. Дюлгерска 2018, 487. За изображение на стелата от Хафадж последвай линка: <https://www.pinterest.com/pin/389842911465432739/>, към дата 21.01.2019 г.

В средата на образното поле е представен циклоп, държащ във всяка от двете си ръце краката на обърнато надолу с главата животно. Според Порада: „Голият едноок герой държи два обърнати лъва и други два над тях, образуващи пирамида“ (Porada 1948 А, 4). От двете страни до еднооката фигура са разположени ладии. В лявата са гравирани съдове и птица, летяща над рогато животно, от което се вижда само глава с рога, вероятно е легнало в ладията и е коза. Носът на дясната лодка е хванат от рогато животно (същите рога като на животното в лодката), а вътре е изобразена изправена човешка фигура, която размахва въже/камшик/оръжие или др. над главата си. В горната част на сцената са изобразени птици, риби и други неопределени детайли.

Таблица № 1. Основни данни за разглежданите цилиндрични печати

Фиг. №	Музеен №/ публикация	Материал	Размери (височина х диаметър) в см	Произход	Период
1	VA 10537 ²⁰	Мрамор	5,4 х 4,5	В близост до Урук	Късен Урук ок. 3400 – 3000 г. пр. Хр.
2	BM 116721 ²¹	Варовик	4,7 х 3,8	Урук	
3	VA 11040 ²²	Лазурит	4,3 х 3,6	Урук	
4	BM 131440 ²³	Бял камък	2,3 х 2,3	–	
6	VA 11043 ²⁴	Халцедон	3,6 х 3	Урук	
7	Collon 1987, 186, № 885; MNB 1167 ²⁵	Зелен камък	4,6 х 4	–	
9	Porada 1948 А, 3–4; Porada 1948 В, Pl II, № 4а ²⁶	Зелен серпентин	5 х 4	–	

²⁰ Източник: [http://www.smbdigital.de/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.\\$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieIdValue&sp=1&sp=0&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=168&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=168](http://www.smbdigital.de/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieIdValue&sp=1&sp=0&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=168&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=168), към дата 27.01.2019 г.

²¹ Източник: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=368280&partId=1&images=true&from=bc&fromDate=3500&to=bc&toDate=3000&page=2, към дата 26.01.2019 г.

²² Източник: [http://www.smbdigital.de/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.\\$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieIdValue&sp=1&sp=0&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=168&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=168](http://www.smbdigital.de/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieIdValue&sp=1&sp=0&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=168&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=168)

**Таблица № 2. Основни данни за
разглежданите аналогични паметници**

Фиг. №	Музеен №/ публикация	Материал	Размери в см	Произход	Период
5	Е 11517 ²⁷	Дръжката е изработена от зъб на хипопотам	Височина – 25,50	Гебел Ел Арак, Египет	Накада (додинастичен период) в Египет; Артефактът е датиран ок. 3300–3200 г. пр. Хр.
8	Mark 2016, “Narmer Palette”; CG 14716 ²⁸	Наносен камък	Височина 64 х Ширина 42	Храмът на бог Хор в Нехен (Хиераконполис), Египет	Ранно-династичен период в Египет. Артефактът се датира ок. 3200–3000 г. пр. Хр.

10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=1 &sp=0&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=168&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=170, към дата 26.01.2019 г.

²³ Източник: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1447687&partId=1&searchText=131440&page=1, към дата 26.01.2019 г.

²⁴ Източник: [http://www.smbdigital.de/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.\\$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=0&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=0](http://www.smbdigital.de/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=0&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=0), към дата 26.01.2019 г.

²⁵ Източник: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cylinder_seal_lions_Louvre_MNB1167.jpg, към дата 26.01.2019 г.

²⁶ Източник: Porada 1948 A, 3-4; Porada 1948 B, Pl II, № 4a

²⁷ Източник: <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/dagger-gebel-el-arak>, към дата 26.01.2019 г.

²⁸ Източник: Mark 2016, “Narmer Palette” www.ancient.eu.com, към дата 26.01.2019 г.

С оглед на международните връзки през епохата е важно да се отбележи, че в края на IV хил. цилиндрични печати са използвани и в Елам – Югозападен Иран, където процъфтява културата Суза²⁹. Еламците, представителите на тази култура, също използвали клинопис, който все още не е разчетен за разглеждания период и за който се твърди, че възниква синхронно с шумерския клинопис³⁰. Мотивите на цилиндричните им печати имат изразени самостоятелни стил и детайлност, но голяма част от изследователите смятат, че те са повлияни от традициите на Двуречието. Мотиви като тези, изобразявани по артефактите от Урук, са ползвани и върху сцени на цилиндрични печати от земите на Анатолия и Сирия и без съмнение са оказали влияние на глиптиката в посочените райони.

В заключение може да се каже, че миниатюрните майсторски изработени релефи носят в себе си образни разкази на живота и вярванията на представителите на една от най-ранните човешки цивилизации. От сцените им научаваме, че обществото вече е имало изразена йерархия, като най-ярък пример за това е образът на доминиращия цар жрец. Тъй като в сцените на цилиндричните печати през периода липсват фигури с рогати корони, отличителната черта на боговете в Месопотамия, можем да допуснем, че за времето те не са изобразявани, но има примери за детайли от ритуали, архитектура и мебели. Интересно е да се отбележи, че връзваните преди повече от пет хиляди години тръстикови домове в мотивите на артефактите и до днес се използват в Южна Месопотамия от т.нар. мадани – арабски племена, обитаващи блатистите райони на Южен Ирак³¹. Освен това в сцените на артефактите виждаме и първите в света изображения на архитектурния елемент *купол*, на оръжия като лък, както и разбираме за употребата на вълната от овцете в животновъдството и текстила.

²⁹ Името на периода е Суза II и обхваща времето от ок. 3500 г. пр. Хр. до 3100 г. пр. Хр. Поради сходството между изкуството на Суза и това на Урук, често като период е посочван периода Урук за обозначаване на информацията от Суза. Повече информация вж. у О. Harper, Aruz, Tallon 1992, 47.

³⁰ За повече информация вж. О. Harper, Aruz, Tallon 1992, 52–53.

³¹ За изображение на тръстикова къща в сцената на цилиндричен печат вж. Collon 1987, 14, фиг. 12.

Използването на паметниците започва с възникването на клинописа, а прекратяването на тази писменост води и до край на използването на тези печати. Те са забравени в продължение на около две хилядолетия – до преоткриването им в ново време, когато отново започват да разказват за света на отминалите епохи чрез езика на своите символи и сцени.

БИБЛИОГРАФИЯ

Дюлгерска 2018: Й. Дюлгерска. Основни мотиви в сцените по цилиндричните печати от Ранно-династическата епоха в Месопотамия. – В: Д. Ботева-Боянова, П. Делев, Ю. Цветкова (съст.). *Общество, Царе, Богове*. Сборник в памет на проф. Маргарита Тачева. Jubilaeus VII. София, 481–494.

Мукарзел 2012: К. Мукарзел. Амулет с късно-вавилонска сцена от Крастава могила, село Драгоданово. – *Thracia XX*, 197–213.

Мукарзел 2016: К. Мукарзел. За „Култовата сцена” в новоавивилонската глиптика през VII–V в. пр. Хр. Част I. – В: И. Дончева, П. Лунгарова (съст.). *Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока VIII*. Societas Classica. Велико Търново, 321–344.

Мукарзел 2018: К. Мукарзел. „Марковият печат с късновавилонска сцена от Тракия в образи (Нови наблюдения върху паметника от село Драгоданово)” – В: Д. Ботева-Боянова, П. Делев, Ю. Цветкова (съст.). *Общество, Царе, Богове*. Сборник в памет на проф. Маргарита Тачева. Jubilaeus VII. София, 209–220.

Тархан 2016: З. Тархан. За „Анализ на сцена върху цилиндричен печат MS 0689 от новоасирийската епоха”. – В: И. Дончева, П. Лунгарова (съст.). *Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока VIII*. Societas Classica. Велико Търново, 345–354.

Collon 1987: D. Collon. First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East. British Museum Publications, London.

Edwards, Gadd, Hammond 1971: S. Edwards, J. Gadd, L. Hammond. The Cambridge Ancient History – 3rd ed., Vol. 1 Part 1: Prolegomena and prehistory. Cambridge.

Hall 1996: J. Hall. Illustrated dictionary of symbols in eastern and western art. Westview Press.

Harper, Aruz, Tallon 1992: P. O. Harper, J. Aruz, F. Tallon. The Royal City of Susa. The Metropolitan Museum of Art New York.

Leick 1991: G. Leick. A Dictionary of the Ancient Near Eastern Mythology, Routledge.

Liverani 2014: M. Liverani. The Ancient Near East. New York.

Mark 2016: J. Mark. “*Narmer Palette*”, Ancient History Encyclopedia, www.ancient.eu.com

Moorey 1994: P. R. S. Moorey. *Ancient Mesopotamian Materials and Industries*, Clarendon Press Oxford

Nissen 1988: H. Nissen. The Early History of the Ancient Near East 9000–2000 B.C. Chicago and London.

Porada 1948A: E. Porada. Corpus of Ancient Near Eastern Seals in North American Collections. Vol. I: Text. The Collection of the Pierpoint Morgan Library. The Bollingen Series XIV. Pantheon Books.

Porada 1948B: E. Porada. Corpus of Ancient Near Eastern Seals in North American Collections. Vol. I: Plates. The Collection of the Pierpoint Morgan Library. The Bollingen Series XIV. Pantheon Books.

Съкращения на музейни номера:

BM, WA – Британски музей; The British Museum, London;

MMA – Метрополитан музей на изкуствата, Ню Йорк; The Metropolitan Museum of Art, New York;

VA – Държавен музей, Берлин; Staatliche Museen zu Berlin;

A – Ориенталски институт, Чикаго; The Oriental Institute of the University of Chicago.

E, MNB, Sb – Лувър, Louvre

CG – Египетски музей, Кайро; Egypt museum, Cairo